

յոյսմ քմտից, ամէժ. Արդ կրկնաւորանկով աղեր-
սեմ զի ամենայն յօժարամտակամ բամբիք յիշես-
չիք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր, զբարցուշիմ Գարոն
Մամուլէյմ, և զհարազատ բարեկողմն հղարայն իւր
Գարոն Աստուածատուրն և զժրագլխաց քորքն-
իւր զհոսփառնէմ և զհետմտատիկն, ման համգու-
ցելոյմ ի Բրիտտոս Զերեղայմ զոր ի տիս մամկա-
կամ հարսմութեամ փոխեցաւ՝ որոց լիցի այցելու-
թիւմ ի տէր ամէժ.

Դարձնալ յիշեսչիք ի Բրիտտոս զհաստարիմ
ժառանգ Բրիտտոսի Գարոն Մամուլէյմ և զմորա-
րողընդ և Բրիտտոսի զօրացեալ զորդիմ՝ իւր
Գարոն Աղէքսանդրն և զժրագրատես բարգաւա-
նեալ դուստրն իւր Մայվարն և զհամեմտ զամու-
սիմն իւր Շահգաւտէմ և այլ ամենայն արեսմ
մերձաւորսն իւր՝ զորոց Տէր տացէ կեանս իր-

կայնս և խաղաղակամն, ամէժ. Յամի զնմարարիմ
մերոյ որ յաշխարհի՝ Ռ շ ժ շ և ըստ թուոյ հայ-
կական տոհմիս, Ռ ժ շ Զ. յամենամ յումիսի իշէ,
զրեալ եղև ի զամս արքայամեհտ, և ի քաղաքս
թագաւորակամ. ի զորոց շու կոչեցեալ որ այժմ
ասի ասպահան, ի հայրապետութեամ հայոց սըը-
քասէր Տէրն Աղէքսանդրի երեցս երջանիկ հայ-
րապետի, և ի զիտապետութեամ յերկրիս պարս-
կակամի Տէրն Մուխեմեդի աստուածաբան վարդա-
պետի, արքեպիսկոպոսի ի զեօղաքաղաքիս Նոր
Ջուղայու, ի ժամանակն թագաւորութեամ պար-
սից Շահսուլթան յուսէմի, խոհմ և քաղցրատես
արքայի, յորոց լիցի կեանք երկայն, և զի քաղցր
ակամը հայիսցիմ ի վրայ ժողովրդեանս իւրեանց,
բարի հովանաւորութեամբ, թէ՛ հողմեր և թէ՛
մարմնաւոր վերակացութեամբ. Ամէժ.

(Շարումակիլ)

ՄԵՐՈՎԳ Գ. ՍԵՐԵՆՏ

1. Մի յորդոց սոյն Խոջայ Մանուէլի, Սարհազ ա-
նուն, ծնեալ ի Դոր — Ջուզ յամին 1710, զբաւեցաւ ի
կենաց՝ աստ ի կալկաթա յամին 1738 ի ծաղիկ հասակի
28 ամաց, և չերիմ նորա տեսնի ցալսոր ի վանս կա-
թօլիկաց՝ որ առ երի Դաւաթիթայ աւարք եկեղեցոյն
մերոյ, ունեւով երկէզու տապանադիւր ի Հայ և ի
Լատին.

Հայ տապանադիւրն է օրինակ զայս.

Աստ ամիտփի ի տապանի
Մարմին ունեմ բարեպաշտ
Որոյ անուն Սարհազ կաշի
Որդի էր սա Մանուէլի
Ազգ զուլժ Զուրաբի
Եւ ի տունն Շէրմանի
Ի աշխարհէս սա փոխարի
Կսկի՛ք թողեալ իւրոյ տոհմ
Եւ ի թիւն Ռ ժ շ Եւ

Իսկ Լատին տապանադիւրն է այսպէս.

Tristes hic jacent exuviae Emmanuelis Sarhad
natione Armeni, ex illustri Xerimanorum stirpe
in Persia oriundi sed vera fide (quam ad obitum
usque integre servavit) magis Laudandi,
licet aetatis flore, vigesimo scilicet octavo, Rap-
tus fuerit, attamen consummatus in brevi ex-
plevit tempora multa, placita enim erat Deo
anima illius propter hoc prope ravit educere
illum de medio iniquitatum: aeternitatis laurea
cum coronatus mortem oppetiit die nona Mar-
tii 1738.

Ի սոյն վանս կաթօլիկաց գտանք ի այլ չերիմք
պայապաք Շահրիմանեանց՝ Հայ և Լատին արժանազու-
թեամբք՝ զորս ունեմ հրատարակել ի մտոյ ի Պատմու-
թեան Շահրիմանեան ազնիւ տունն, որք փայլեցան
և փայլեցանք զագն՝ յասպարիզին վաճառականութեան
և կալկաթիս ի Մարգար, ի Վհենահի, և Լիվօնոս և
յայլ քաղաքս Եւրոպոյ՝ յընթացս 17րդ և 18րդ դարուն.

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ :: ::

:: :: :: :: ՀԱՅԱՍՏԱՆ

(L'ARMÉNIE AU POINT DE VUE ÉCONOMIQUE)

Թէ՛ ինքիմէջ և թէ՛ ներկայ ժամանակիս
պարագաներուն նկատմամբ՝ շատ օգտաւէտ
գիրք մ'է, ինչ որ Պարխի մէջ այս տարի
հրատարակեալ է Հայ Հանրապետութեան
Պատուիրակութիւնը : Այս պատուական
երկասիրութեան մէջ՝ որ ինքնաբով և կա-
րելի եղած ճշգրտութիւնով պատրաստուած
է, և շատ պատուաբեր Հրատարակողնե-
րուն, յետ համառօտ և ընդհանուր հայեացք
մը տալու Հայաստանի պատմական և աշ-
խարհագրական մասին սկիզբէն մինչեւ
մեր օրերս, կ'անցնին Հրատարակչները
պաշտօնական և կիսապաշտօնական վիճա-
կագրութեանց համաձայն՝ աշխատկներով
ցուցադրելու Հայաստանի հանային և ջը-
րային հարստութիւններն և անոնցմէ որ-
քան օգուտ քաղելու կարելիութիւնը և
յետոյ մէջ զե բերեն ներկայիս Հայաս-
տանի մէջ գետեղուած երկաթուղիներն և
երկրագործական զարգացման աստիճանը :
Հատորին վերջը գետեղեր են առան-
ձին ցուցակներով — ա. Երեւանի նա-

հանգին և կարսի գաւառին 1909—1913 տարիներու մէջ մշակուած գետնի տարածութիւնն ու բերքերը. — Դ. Նոյն գաւառներուն մէջ զոյութիւն ունեցող մեծ ու փոքր ընտանի և երկրագործական կենդանիներու քանակութիւնը. — Գ. Հայաստանի ընդհանուր աշխարհացոյցը. — Դ. Հայաստանի հազորակցական ուղիներու քարտէսը:

ԲԱԶՄԱՎԷՊի ընթերցողներուն ստոյգ հաճոյք մը պատճառած կը համարինք՝ այդ ազգօգուտ հրատարակութեան ֆրանսերէն Յատուցարանին թարգմանութիւնը ամբողջապէս հոս հրատարակելով:

Կանխարանութիւն . — « Հայաստանն ինչորմէ ստուգապէս յերկ մ'է՛ որ կը տիրէ տարող տարածութեան Ասիոյ սահմանաժայիթն և կ'իյնէ Եփրատ և Տիգրիս՝ երկու մեծամեծ գետերուն ձախմակներուն վրայ: Այս իր ունեցած տիրական յատկութիւնը պատճառ եղած է՝ դարերու անընդհատ ընթացքին մէջ, որ դրացի Պատրիարքները փափաքէր և՛ և՛ ձեռք ձգելու չափք ունեցեր և՛ այս միջնաքերը »: (Բ. Դր Մորգան. Պատմ. Հայ ազգին. էջ 21. — Տպ. Պարիս, 1919):

Այս բացատրութիւնն ուղի կը սկսի Պ. Դր Մորգան իր Հայաստանի կամ Հայ լեոնադաշտին աշխարհագրական նկարագիրն ընելու: Այս կարծիքն ունեցեր են նաև ամէն դարերու պատմագիրներն՝ որ Հայաստանի պատմութիւնն ուսումնասիրէր են մինչեւ այսօր:

Եւ իրացնէ, բաւական է ակնարկ մը ձգել աշխարհացոյց քարտին վրայ՝ տնդադառնալու համար որ հայկական լեոնադաշտը՝ ամենահին դարերէն սկսած մինչև այսօր՝ եղած է և է զխառուր կամուրջը՝ որ կը միացնէ Ասիան Եւրոպայի և արեւելեան Եւրոպայի և ալեմտեանին:

Հայաստանի այս եզական դիրքը՝ պատճառ եղած է՝ որ հին ու նոր աշխարհակալ տէրութիւնները ջանացեր են անոր տիրելով՝ տարածել իշխանութիւնն արեւելքէն արեւմուտք կամ հակառակը, և կամ հիւսիսէն հարաւ: Եւ ժողովուրդներու պատմու-

մութեան վերիվերոյ ուսումնասիրութիւն մ'անգամ կը բաւէ հաւաստելու այն եզական դերը՝ զոր խաղացեր է հայ ժողովրդեան պատմութեան մէջ՝ իր աշխարհագրական այս սեփական դիրքը:

Ատրեւստան հին դարերու մէջ՝ երկարատե և յամառ կոիւներ մղեր է Վանի կամ Ուրարտուի դէմ, որ յետոյ Հայաստանի նշանաւոր մասերէն մէկը կ'ազմեց: Յետոյ Պարսից դէպ ի թրակիա արշաւանքները Հայաստանի հողէն անցնելով կատարուեցան: Պարսիկները՝ Եւրոպայէն վանուելով՝ դարձեալ հայ երկիրն ոտնակոխ ըրին: Մեծն Աղեքսանդրի լեզոնները Հայաստանէն ճամբայ բացին Հնդկաստան ըրած արշաւներուն: Հռովմայ և յետոյ Բիւզանդիոնի՝ Պարսիկներու դէմ մղած դարաւոր կռիւները դարձեալ Հայաստանը պատերազմներու դաշտի փոխեցին: Արաւններու խալիֆայն՝ իր աշխարհակալութիւնները տարածելու ժամանակ՝ Հայաստանն իր ընթացքին առջեւ կը գտնէ (Եւրոպայէն): Մոնղոլ ազգերու ապականիչ հեղեղը (ԺԳ-ԺԵ դարերու մէջ) կը սկսի նախ Հայաստանի բարձունքներէն: Նախ քան արեւմուտք և Եւրոպա դիմելին՝ Օսմանեան թուրքերը կը հաստատեն իշխանութիւնն իր հայ լեոնադաշտին վրայ: Վերջապէս ԺԶ դարէն սկսած՝ Ռուսական անընդհատ աշխարհակալութիւնը դէպ ի հարաւ՝ պիտի հասնէր հայ լեոնադաշտին տիրապետելու, եթէ 1917ին զարհուրելի յեղափոխութիւնն ու կործանումը զինքը ընթացքէն չկասեցնէր:

Դարերու ընթացքին մէջ Հայաստանի վրայ տիրող և զիրար խորտակող ոյժերը կը փոխարինուէին, բայց կոտիւն նպատակն անփոփոխ կը մնար, որ էր՝ տիրապետութիւնը այն դոներու բանալիներուն՝ որոց մէջ պէտք է անցնիլ՝ արեւելքէն արեւմուտք և կամ արեւմուտքէն արեւելք երթալու համար: Հայկական լեոնադաշտը՝ այս մէկզմէկ կտրող ճամբաներու հանգույցը, իրրեւ պատմական հայրենիք հայ ազգին՝ չարաբարտ դեր մ'ունեցեր է նոյն ազգին պատմական զարգացման ընթացքին նկատու-

մամբ, Հակընդդիմակ զօրութիւններու դա-
բաւոր ոգորումները՝ որ հոն տեղի ունեցան,
երբեք չթողուցին որ հայ ժողովուրդը
շունչ առնու և կարենայ կարգի դնել իր
ոյժերը, կանոնաւորել իր քաղաքագիտա-
կան կեանքը և ազատ տրամադրութիւն
մ'ընել իր բախտին: Այս եղբւր է ահա ա-
սիկ պատճառը՝ որ ստիպել է միշտ հայ
ազգը՝ իր հայրենիքին համար մղուած
պատերազմներուն մէջ՝ այդ դժմաոգէմ
կոռուող զօրութիւններէն կամ մէկուն և
կամ միւսին կողմն ընտրելու, իր անկա-
խութիւնն և շատ անգամ իր նիւթական
գոյութիւնը պաշտպանել կարենալու հա-
մար, Հայ ազգին պատմութեան մէջ եղան
այնպիսի ժամանակամիջոցներ՝ որ հայ
ժողովուրդը տեսաւ իր հայրենիքին բա-
ժանումը այն զօրութիւններուն միջեւ՝ որ
իրաւու հետ կը մրցակցէին իր լեռնադաշ-
տին վրայ:

Այսպիսի բաժանման վիճակի մը մէջ
կը գտնուէր Հայաստան՝ նոր — պատմու-
թեան սկզբնաւորութեան ատեն, այսինքն
ժԹ դարուն առաջին կէսին մէջ, երբ ան
բաժնուած էր թուրքիայի և Պարսկաս-
տանի միջեւ: Վերոյիշեալ դարուն ընթաց-
քին մէջ՝ Պարսկաստանին փոխանակեց
Ռուսիան, յափշտակելով Պարսիկ պետու-
թեանն ոչ միայն այն գաւառները՝ որ անոր
իշխանութեան տակն էին, այլ նաև ըն-
դարձակ մաս մ'ալ այն գաւառներուն՝ որ
թուրքիայի լուծին տակ կը հեծէին, այն-
պէս որ՝ ժԹ դարուն վերջը և ի դարուն
սկիզբը՝ Ռուսիոյ միապետութեան ներքեւ
կը գտնուէին արդէն հայկական գաւառներն
Երևանի, Կարսի, Ախալքալաքի վիճակը,
Ռորջալուի վիճակին հարաւային մասերը,
նոյնպէս նաև Ղազարի, Գանձակի (Եղի-
սաբեթուպօլսի), Ջուանշիրի, Շուշայի,
Ղարիազիի և Զանգեզուրի: Այս երկիր-
ներուն ամբողջ ազգաբնակչութիւններուն
թիւը 1914ին կը հասնէր 2,170,000
անձի, որոնցմէ 1,294,000 անձերը Հայերն
էին: Մի և նոյն ժամանակ Անդրկովկասի
գնահազան վիճակներուն և վրաստանի և

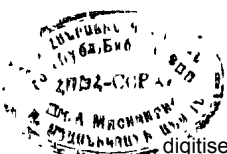
Առաքաստականի մէջ գտնուող Հայերուն
թիւը 491,000ի կը հասնէր:

Այս ժամանակամիջոցին՝ Հայաստանի
պատմական—երկրին մեծագոյն մասը թուր-
քիոյ իշխանութեան ներքեւ կը գտնուէր,
այսինքն՝ Վանի, Բիթլիզի, Կարնոյ, Տիար-
պէքիի, Խաբերդի, Սեբաստիոյ կուսա-
կալութիւնները, որ ունէին 1,018,000
հայազգիներ. իսկ Փոքր—Հայաստանը կամ
Կիլիկիա կը պարունակէր 380,000 հայ-
վերջապէս թուրք տիրապետութեան ուրիշ
մասերուն մէջ ալ կը գտնուէին աւելի քան
650,000 Հայեր:

Հայ ժողովրդեան երկու մեծ մասերը,
որ իրարմէ բաժնուած էին ոտս — թուր-
քական սահմանագծով, իրարմէ տարբեր
կացութեան ենթարկուած էին: Անդրկով-
կասի մէջ ապրող Հայերը (ինչպէս նոյն
իշխանութեան ներքեւ գտնուող բոլոր
քրիստոնեայ ցեղերը) ենթարկուած էին
թուրք կառավարութեան և միւսիւման ժո-
ղովուրդներուն յարատեւ բռնաւորութեան:
Ամէն անգամ որ եւրոպական Պետութիւն-
ները կը փորձէին միջամտութեամբ մը
բարւոքելու Հայերուն կացութիւնը, թուր-
քը՝ իբրեւ պատասխան մ'անոնց միջա-
մտութեան՝ կը կազմակերպէր և կ'իրագոր-
ծէր զարհուրելի կոտորածներ խաղաղասէր
հայ ժողովրդեան: Ուր թողունք որ Եւ-
րոպայի միջամտութիւնները երբեք գործ-
նական օգուտ մը չունեցան Հայերու հա-
մար՝ շնորհիւ Մեծ — Տէրութիւններուն
թուրքաստանի մէջ ունեցած շահերու հակ-
ընդդիմութեան: Այսպէս՝ Սան — Ստեֆա-
նոյի դաշնագրին 16երորդ յօդուածը, ինչ-
պէս նաև Բեռլինի դաշնադրութեան 61
երորդ յօդուածն և 1896ին մայիսի մէջ
և 1913ին փետրուարի մէջ ձեւակերպուած
բարեկարգական ծրագիրները՝ մեռած տա-
ռեր մնացին:

Այս միջադէպներուն ատեն՝ համաշխար-
հական պատերազմն սկսած ըլլալով՝ Հա-

1. Ս. Իսմ. Ոչ իման անհետ մեռած տառեր մնա-
ցին, այլ ընդհակադրակն աւելի ևս զրոնցքն թուրքերու
ստեղծութիւնն ու զոգանութիւնները հայ ազգին դէմ:

յերը Դաշնակից—Պետութեանց կողմը բռնանցին՝ անմիջապէս առաջին օրերէն սկսած։ Ուստի 200,000 հայ զինուորներու բանակ մը Ռուսաց բանակին մասը կազմեց։ Անդին քանի մը հազարաւոր Հայեր ալ իբրեւ կամաւոր զոռեցան Դաշնակիցներու զօշններուն ներքեւ, և հասարակաց — իրենց դրոշմ համար պատերազմեցան կովկասի, Պաղեստինի և Ֆրանսայի ճակատներուն վրայ։ Հայերու Դաշնակիցներուն մատուցած զինուորական ծառայութիւնները քանի մ'անգամ հրապարակաւ գնահատուեցան Դաշնակից — Պետութիւններուն ականաւոր և պատասխանատու պետերէն։

Սակայն այս ծառայութիւնները շատ թանկագին արժեքին հայ ժողովրդեան աւելի քան 800,000 Հայեր թուրքերու արիւնարբու վրիժառութեան նիւթ եղան։ Աւելորդ է հոս յիշել քանի մը հարիւր հազարաւոր հայ այրերու, կիներու և տղաշաներու կոտորածները, որոնք ծրագրուեցան, կարգադրուեցան և պաղարին ցըրտութեամբ գործադրուեցան թուրք Պետութեան, Անախընթաց ջարդերու նկարագրութիւնը 1915 տարւոյն՝ հրատարակուեցաւ բազմաթիւ հատորներու ձեռքով, զորս զբեցին եւրոպական նշանաւոր հեղինակներ, զոր օրինակ՝ կապոյտ — գիրքը զոր Լորտ Պլայսոն ներկայացուց Անգլիոյ Պետութեան, Պր. Մորգենթաուի գիրքը՝ գերուած է. Պոլսի մէջ Միացեալ-Նահանգաց նախկին դեսպանէն, Փ. Մակլէրի, Դ. Պինտի, Է. Դումէրգի գրուածները, գերմանացի հեղինակներու հրատարակութիւնները, զոր օրինակ Դոկտ. Լէպսիուսի, Հարրի Ծտուրմէրի, Նիպպի, և այլն։

Ան աշխարհ մեծամեծ զոհերէ վերջն է որ Դաշնակից—Պետութիւնները նոյն իսկ իրենց պետական գլուխներու բերնով (Լորդ Զեօրջի, Կլէմանսոյի, Ուիլսոնի և Ուանդըյի) զանազան անգամ հրատարակեցին որ հայ ազգը պէտք է վերջնականապէս ազատել թուրքերու լուծէն։

Դեռ պատերազմը չվերջացած՝ պայթեցաւ Ռուսական յեղափոխութիւնը. քանի մ'աւրիս յետոյ, 1917 տարւոյն հոկտեմ-

բերի մէջ, Բոլշէւիքական մեծ յեղափոխութիւնը վրայ հասաւ, որ տապալեց Ռուսիոյ առժամանակեայ կառավարութիւնը և հաստատեց Սովիետական վարչութիւնը։ Անդրակովկասի ժողովուրդները՝ Հայերը, Վրացիները, Թաթարները՝ մերժեցին ճանշնաւու Սովիետական իշխանութիւնը և 1918ին ապրիլի 22ին հրատարակեցին Անդրակովկասի դեմոկրատ Դաշնակցական—Հանրապետութիւնը, որ որոշեց շարունակելու պատերազմը թուրքերու դէմ, Բայց ուրովհետեւ Բոլշէւիքական յեղափոխութիւնէն անմիջապէս յետոյ՝ ռուսական բանակը լքանելով կովկասի ռազմաճակատը՝ քաշուեցաւ ներքին գաւառները, Հայերն ու վրացիները պարտաւորեցան՝ հապճեպով ամենակարճ ժամանակի մէջ՝ իրենց ազգային ոյժերը կարգաւորել, որպէս զի կարենան ասպատակող թուրքերուն դէմ պաշտպանել իրենց սահմանները։ Վասն զի նահանջող ռուսական բանակին ետեւէն, զրեթէ կրօնի առ կրօնի զստոնք հալածելով կը յառաջանային թրքական բանակներն, որոնց դէմ միացին կուռելու մի միայն նորակազմ ու շատ սակաւաթիւ հայ և վրացի զօրաբանակները։

Այս անհաւասար կռիւին ամբողջ ծանրութիւնը Հայերուն վրայ կը մնար, քանի որ ռազմաճակատին մեծագոյն մասը իրենց սահմանին մէջ կը գտնուէր, վասն զի թուրքերն հոն կեդրոնացուցեր էին իրենց ուժերուն զօրիգագոյն և մեծագոյն մասը՝ Կարնոյ—Կարսի—Ալեքսանդրապոլի ճանապարհին վրայ։ Եւր թուրքերը Բաթումին տիրեցին՝ Անդրակովկասի գերիշխանութիւնը հրամայեց հայկական բանակին դէմ նազաղար ստորագրել թողլով թուրքերուն կարսի բերդը, որուն չորս դին կատաղի կռիւներ կը մղէին հայ և թուրք զլխաւոր ոյժերը։ Ստորագրուած զինադադար բանի տեղ չդնելով՝ թուրքերն սկսան յանկարծ յարձակողականին, և յետ Ալեքսանդրապոլիւր ձեռք ձգելու՝ ուղղուեցան դէպ Երեւան. բայց ամուռաց յիշատակի արժանի Սարդարաբադի և Ղարաբաղի ճակատամարտներով՝ Հայերն յաջողեցան թուրք

յառաջխաղացութիւնը վերջնականօրէն կը տրուէ կերպով արգիլել:

Գործերու այս ընթացքին մէջ՝ Անդրկովկասեան Դաշնակցութիւնը լուծուեցաւ, և զայն կազմող ժողովուրդները ինքզինքնին իրարմէ անկախ հռչակեցին: Հայաստանի անկախութիւնը հրատարակուեցաւ մայիս 28ին, բայց տեսնելով որ անկարող է միայնակ շարունակելու պատերազմը, յունիսի 4ին Բաթումի մէջ հաշտութիւն կնքեց Թուրքիոյ հետ, որ ճանչցաւ Հայաստանի անկախութիւնը:

Դաշնակից-Պետութիւններուն յաղթութեան հետեւանքով, 1918 տարւոյն ղեկ տեսերի մէջ՝ Թուրք-գերմանական բանակներն ստիպուեցան պարպելու Անդրկովկասը, որով ազատ մնաց նաև անոր վերաբերած Հայաստանի մասը (Կարս, Ալեքսանդրապոլիս և Սուրմալու): Բայց պատերազմը՝ որուն արկածները մեծագոյն մասամբ հայ հողին վրայ կատարուեց ինչ՝ աւրջըրդեց Հայաստանը և տնտեսական տեսակէտով կործանեց: Երկրին ընդհանուր տնտեսութեան կործանումը ծանրացաւ նաև՝ երբ պէտք եղաւ խնամել հազարաւոր հայ որբեր և 300,000 հայ անձեր, որոնք Թուրքին ջարդերէն փախչելով Հայաստան ապաւինեցան: Հետեւաբար սովն ու համաճարակ հիւանդութիւնները չունայան վրայ գալու և երկրին նոր աղէտ և աւեր պատճառելու:

Հայաստանի վիճակն աւելի եւս կը ծանրանար զժուարութիւններով, որովհետեւ նորահաստատ Հանրապետութիւն՝ արտաքին աշխարհի հետ ամէն տեսակ հաղորդակցութենէ զրկուած ըլլալով, տրտեսական կեանքի տեսակէտով կախուած ունէր իր դրացի Վրաստանէն և Ատրպատականէն, որոնց հետ ղեռ կանոնաւոր յարաբերութիւններ չուներ, որովհետեւ իւրաքանչիւրին հետ սահմանագծի որոշման խնդիրներն հաստատուած չէին վերջնականապէս:

Այսպիսի յետին աստիճանի ծանր պարագաներու մէջ էր՝ երբ Հայ Հանրապետութիւնն իր տէրութիւնը կանոնաւորելու

և խախտուած տնտեսական վիճակը բարենորոգելու զժուարին զործին սկսաւ հետամտիլ: Սակայն հայ ժողովրդեան անդադար աշխատութիւնն, որուն զրգիւ էր իր քաղաքական անկախութեան գաղափարը, օժտուած Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգներու նիւթական նպաստներով, թոյլատրեց կառավարութեան իրականացնելու հետեւեալ բարենորոգումները 1918 յուլիսէն մինչև 1920 ղեկտեմբեր ժամանակամիջոցին մէջ:

Ա. Կարգաւորեց կեդրոնական և զաւտական ոստիկանութեան կազմակերպութիւնը, ապահովելու համար հասարակաց անդորրութիւնն և ճանապարհներու հաղորդակցութիւնները:

Բ. Վերահաստատեց արդարութեան գործադրութիւնը՝ հիմնելով դատարաններ՝ երդուեալ և ձեռնհաս դատաւորներով:

Գ. Կարգաւորեց տեղական անկախ մատակարարութիւնները (գեմստփօ):

Դ. Բացաւ պատերազմի մէջ կործանուած դպրոցները և նոր դպրոցներ ալ հիմնեց:

Ե. Հիմնեց Հայ-Համալսարան մը (Երեւանի մէջ):

Ձ. Կարգաւորեց հայ բանակը:

Ը. Հաստատեց նամակատուններու, հեռագրատուններու, հեռախօսներու պաշտօնարաններ:

Ը. Վերահաստատեց երկաթուղիներու հաղորդակցութիւնները, վերանորոգելով Թուրքերէն աւերուած ճանապարհները:

Թ. Վերահաստատեց ու կարգաւորեց տուրքերու դրութիւնն և երկրին ելեւմտական վիճակը:

Ժ. Կարգի դրաւ բժշկ-առողջապահական հաստատութիւնները:

ԺԱ. Հիմնարկեց որբերու և փախստականներու ապաստանարանները:

ԺԲ. Վերահաստատեց հասարակաց աշխատութիւնները, և այլն:

Չնայելով վերոյիշեալ դժուարին պահանջներուն՝ այս երկու տարուան ընթացքին մէջ ամենամեծ ջանք մը ցոյց տրուեցաւ կառավարութենէն ու ժողովրդէնէն՝ երկիրը վերանորոգելու և տնտեսական կեանքը զարգացնելու համար: Առանձնական և ընկերական ձեռնարկներ՝ միանալով պետական օժանդակութեան հետ՝ ստեղծեցին մեծ և կամ փոքր արուեստագիտական և տեւաւորական ձեռնարկներ, որոցմէ ունանք Հայաստանի մէջ երբեք գոյութիւն ունեցած չէին: Այսպէս ահա ծխազանիկներու գործարաններ՝ որ առաջին անգամ տեղի կ'ունենային՝ նոր մղում մը տուին ծխախոտի նախկին մշակութեան: Զուրկ մնացած արտաքին աշխարհի հաղորդակցութենէն՝ Հայաստան չէր կրնար յոյսը դնել ձեռագործներու և կտաւներու ներմուծումին վրայ: Այս պակասը լեցնելու նպատակով բազմաթիւ հիւսուածներու գործատուներ հիմնուեցան, որոնց արդիւնքը նախ՝ տասնեակ հազարաւոր որբերու պիտոյքներու համար գործածուեցան, և յետոյ՝ մնացած մասը ժողովրդեան կարօտութիւնները լեցնելու: Հայ երկրին երկու փայտաբեր գաւառներուն մէջ (Սարաղամիշ և Դիլիշան) հիմնարկուեցան սղոցելու տուներ, հիւսի գործածներ և կահ-կարասիք պատրաստելու արուեստանոցներ: Ստեղծուեցան պետական երկու զինարաններ, ծուլարաններ, որոնց արդիւնքը պատեւրազմներու մէջ իր յաջողութիւնն երևցուց, և այլն, և այլն: Այս ամէն յիշածներէն զատ՝ Պետական ջանքերու շնորհիւ՝ սկսան Հայաստան բերելի երկրագործական գործինք, որպէս զի վերանորոգուի երկրին մշակական տնտեսութիւնը:

Այս համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցին անընդհատ աշխատութիւններն սկսան անմիջապէս իրենց արդիւնքը ցոյց տալ: Այսպէս՝ մինչդեռ 1918 - 1919ին ձմեռը հարիւրաւոր և երբեմն հազարաւոր անձինք կը հնձուէին սովէն և համաճարակներէն, Հանրապետութեան վարչական վերջին ժամանակները (այսինքն 1920ին ամառուան և աշնան միջոցը) սովն արդէն

անհետացած ըլլալով՝ մնացեր էր միայն ներմուծման դժուարութիւնը, որ օրէ օր կը սաստկանար: Համաճարակ ախտերը նուազեցան ու զրեթէ չըսցան, որով երկիրն ալ սկսաւ առ սակաւ սակաւ զարգացումով վերածնանիլ:

Գործերն այս վիճակի մէջ էին՝ երբոր դրացի երկրի մը մէջ տեղի ունեցան այնպիսի դէպքեր՝ որոնց աղետալի հետեւանքներն Հայաստանի վրայ ալ պիտի ազդէին:

Ռուսիոյ կարմիր - բանակը՝ 1920ին սպրիլի մէջ՝ կովկասի հիւսիսէն վար իջնելով՝ տիրապետեց Բագուի, Ատրպատականի կառավարութեան գիշորութեամբ՝ սովիւտական իշխանութիւնն հաստատուեցաւ այն երկրին մէջ: Քիչ վերջը՝ մայիսի մէջ՝ բոլշևիքական յեղափոխութեան փորձեր տեղի ունեցան Հայաստանի քանի մը գաւառներուն մէջ: Անմիջապէս կարմիր - բանակին զօրախմբեր՝ հայ երկրին հիւսիսային կողմէն սկսան ասպատակութիւններ ընել: Բայց հայ կառավարութիւնը՝ որ ժողովրդեան վստահութիւնն և իր հաւատարիմ բանակին յօժարկամութիւնը կը վայելէր, կրցաւ իսկոյն և զրեթէ առանց արիւնահեղութեան խղզիլ այն ասպտամբութիւնները, ետ մղելով կարմիր - բանակին յարձակումները: Կարգը վերահաստատուեցաւ հոն և ժողովուրդն ալ կրցաւ իր զբաղումներուն պարապիլ:

Բայց այս ատեն նոր փոթորիկ մը կը պատրաստուէր՝ խուժելու Հայաստանի վրայ: — Դաշնակից - Պետութիւններուն անձնատուր եղած բոլոր թշնամիներուն միջէն՝ մի միայն թուրքեան զինագերծ չեղաւ յաջողներէն: Թուրքերն այս պարագային անմիջապէս օգտաշահ ըրին իրենց: Քէմալ-Փաշայի առաջնորդութեամբ յաջողեցան կազմակերպել Անատոլիի մէջ այնպիսի զինուորական ոյժեր՝ որ բաւական եղան Դաշնակիցներու դէմ պատերազմը շարունակելու: Այսպէս ուրեմն ծագումն ունեցաւ թուրք ազգայնական կոչուած շարժումը, որ իրեն նպատակ ունէր բռնադատելու Դաշնակիցները՝ ետ առնելու

խաղաղութեան այն պայմանները՝ զորս իբրեւ յաղթական՝ պատրաստեւ էին պարտադրելու յաղթուած Թուրքիային։ Քէմալական այս շարժումը՝ որովհետեւ քաղաքագիտական տեսակէտով հակադաշնակցական էր, ունեցաւ իր բնական կուսակից և օժանդակ մը՝ Ռուսիոյ սովիետական վարչութիւնը, որ նոյնպէս Դաշնակից — Պետութեանց դէմ կը կուռէր։

Սէւրի դաշնագրին ստորագրութիւնը՝ որով Թուրքիան ուրիշ պայմաններու հետ՝ յանձնառու եղեր էր ձանձնալու Հայաստանը « ի Նպէս զայն որչափ է ի ին Դաշնակից — Պետութիւնները » իւրքեւագատ և անկախ Պետութիւն մը » այն սահմաններով՝ զոր Նախագահ Ռիւստոմ Գեօգրեք էր, պատճառ եղաւ Քէմալական-Թուրքիային ինքզինքը զինուած հակառակորդ մը յայտարարելու Դաշնակից-Պետութիւններուն դէմ։

Քէմալական — Թուրքիային և սովիետ Ռուսիային համար՝ Հայաստանի քննումը օրուան հարց մ'եղաւ, քանի որ 1920ին երկրորդ կէսին ժամանակ՝ Հայաստանը մնացեր էր միակ պատուարը՝ որ կը բաժնէր իրարմէ Դաշնակից-Պետութեանց այս երկու թշնամիները։ Ուստի 1920ին սեպտեմբերի մէջ Քէմալական — Կառավարութիւնը՝ առանց պատերազմ հրատարակելու՝ սկսեւ էր Հայաստանի դէմ զինուորական շարժումները։ Միւս կողմէն ալ սովիետ Ռուսիան բաւական ուժեղ զինուորական զօրութիւններ կը կեդրոնացնէր Հայաստանի հիւսիսային սահմանին վրայ։ Եւ մինչդեռ Հայ Հանրապետութեան վարչութիւնը հաւաքեւ էր երկրին բոլոր զօրութիւնը, և բոլոր ուշադրութիւնն ամփոփեւ էր խորհելու թէ ինչ միջոցներով կարելի պիտի ըլլար փեմական ոյժերը ետ մըղել, որոնք արեւելքէն կը յառաջանային իրեն դէմ, միւս դիէն սովիետ Ռուսիոյ ներկայացուցիչը կը ներկայացնէր Հայ Կառավարութեան զեկուցագիր մը՝ պահանջելով որ Ա. Ազատ Թողուէր անցըր սովիետական և քեմալական բանակներուն Հայաստանի հողէն. Բ. Հրաժարել Սէւրի

դաշնագրին Հայերուն տրուած իրաւունքներէն. Գ. Դադրեցնել ամէն տեսակ յարաբերութիւն Դաշնակից-Պետութեանց հետ։

Հայ Հանրապետութեան վարչութիւնը՝ չնայելով այն դժուարին պարագաներուն՝ որոնց մէջ կը տուայտէր, մերժեց այս պայմաններուն յանձնառութիւնը և խնդրեց Դաշնակից — Պետութեանց օգնութիւնը. բայց իր օգնութիւն հայցող ազադակն առանց արձագանգի մնաց։ Միայնակ ու լքուած՝ Հայաստանն յաղթուեցաւ և պարտաւորեցաւ ստորագրելու Ալեքսանդրապոլի դաշնագրութիւնը՝ 1920 դեկ. 2ին, որով կը հրաժարէր Կարսի գաւառէն և Սուրմալուի վիճակէն։

Թուրքերուն հետ կնքուած այս դաշինքէն առաջ՝ Հայաստանն ուրիշ նոր յարձակումի մ'ենթարկուեցաւ։

Նոյեմբեր 29ին՝ Բաքուի մէջ կազմուած հայ-բուլղար յեղափոխական խումբը՝ ռուսական Կարմիր — Բանակին գունդերուն զլուխն անցած՝ կը մտնէր Հայաստան։ Հայ Հանրապետութեան վարչութիւնը՝ քաղաքական պատերազմի մը սարսափելի հետեւանքներուն չենթարկելու համար հայ ազգաբնակչութիւնը՝ տեղի տուաւ նիւթական զօրութեան առջեւ, և այսպէս սովիետներն ազատօրէն Հայաստանի մէջ հաստատուեցան։

Բայց քաղաքներու բռնած վարչական ուժը, (զոր կը գործադրէին անգլոթ խուզարկութիւններով, հալածանքներով և հազարաւոր մարդկանց աքսորանքներով, բանտարկութիւններով, գլխահատութիւններով, և այլն, և այլն), զայրացուց հայ ժողովուրդը և մղեց զանոնք ապստամբութեան 1921ին փերրուարի մէջ, դուռնէն եկած հայ զւլախներու դէմ՝ որոնք կոթիւներ էին օտարապետ սուլթաններու։ Սովիետական իշխանութիւնը տապալուեցաւ, և երկրին մեծ մասը կարմիր — գունդերէն և անոնց զիւսաւորներէն ազատեցաւ։

Այս միջոցին Հայաստանի դրացի հասարակապետութիւնը՝ Վրաստան՝ կը խորտակուէր ռուսական կարմիր — բանակին կրկին ու կրկին հարուածներուն ներքեւ։

Ուս բանակները՝ յետ նուաճելու վրաստանը՝ Հայերէն հալածուած կարմիրներուն միանալով՝ նորանոր ու զօրեղագոյն ու ժերով յարձակեցան Հայաստանի վրան։ — Հայ ժողովրդեան երկար և յամուռ ընդդիմադրութիւնը զուր անցաւ. սովիւտական իշխանութիւնը վերահաստատուեցաւ 1921ին յուլիսի մէջ Հայաստանի այն գաւառներուն մէջ՝ որ թուրքերու հպատակութեան տակ ինկած չէին։

Այսպէս ուրեմն 1921ին՝ Հայաստանի մաս մը՝ քննալական թուրքերուն և մաս մ'ալ՝ ուսական սովիւտին բանակներէն բռնաբար գրաւուեցան։

*
* *

Այսպէս կը վերջացնէ վերոյիշեալ Հրատարակութիւնն այս պատմական ծանօթագրութիւնը՝ առանց աւելորդ խորհրդածութիւններու, որոնք արդէն ամէն կարդացող հայի մտքին մէջ կը խտանան և սրտին մէջ կ'արինոտին։ Իսկ քսաններորդ դարն ալ իր յիշատակներուն մէջ սեւ գրեթով պիտի յիշտմէ. « Ընմեզ և քաջարի ժողո՞ւ « վուրդ մը՝ բարբարոսութեան զոհ կ'եր- « թայ... սովորական ու պատմական բիւր « անգամներ կրկնուած եղելութիւն մ'է. « բայց քաղաքակիրթ ազգերու խաբերա- « յութեան և եսասիրութեան աշդպիսի « զոհ մը՝ քսաներորդ դարուն եզական « սեփականութիւնն է »։

Հ. Ա. Վ. ՏԻՐԱՏԵԱՍ

Արարչագործ մատանց բարձրագոյն կերտուածքն՝ չեն Արարատեան կատարքն կամ գազաթն Եմատնի, այլ ուսերուդ վերեւ կանգնած իմաստից տաճար՝ գլուխդ է. բարձր և բարակ բանուած Զկայ ծաղիկ արժանաւոր այդոր պըսակ ըլլալու. ոչ ոսկին և արծաթ՝ որ հողէ կ'ելնեն, ոչ ծիրանի ծովերէ խլացած բուստ և մարգարիտք։ Ո՛հ. զեղեցիկք են մայիսի առաւօտուն ցօղակաթ վարդակալմիր փնջիկքն այլ՝ դալար ճակտի մը բոլորած. սակայն շատ աւելի պայծառ է ամթղածութեամբ խայծեալ երեսն. և աւելի ազնիւ՝ անոր վրայ շարուած աշխատութեան կայլակներն. (ԱՆՇԵԱՆ « Յուշիկք »)։

ԼԵՉՈՒՈՒԿԻՑՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԵՐԷՆ ՆՈՐ ԲԱՌԵՐ

ՄԻ. ՍԿԵՆՈՒՍԵՆՈՅ ՊԱՏԱՍՍԱՆԵԱՑ ՄԷՋ
ՅԱՂ. ՀԱՄԱՊԱՏՈՒՈՒԹԵԱՆ ԺԲ. ԱՌԱՔԵԼՈՑ

(տպ. Երուսաղէմ 1865)

Այս փոքր գրուածքը՝ որուն երրորդ տպագրութիւնն է միայն ձեռքս, անշուշտ ծանօթ էր Նոր Հայկազեան բառարանի հեղինակներուն. բայց ոչ իբրև Միտիթարի գործ կամ անշատ գրուածք, այլ Ոսկեփորիկէն մաս մը. հմտօ. ինքնադիմաբար բառին տակ դրուած վկայութիւնը, որ ՆՀԲ կը համարէ Ոսկեփորիկէն, բայց ՄԻ. Սկեռացույ վերոյիշեալ գործէն է. « Չկատարեալ պարգեն ինքնադիմաբար ընծեռէր աշակերտացն » (էջ 2), Բայց կ'երեւայ թէ Ոսկեփորիկի մէջ Միտիթարի գրուածքը ամբողջական չէր. այս պատճառաւ ահա ինչ ինչ բառեր մտած չեն ոչ Հայկազեանի և ոչ ալ Առձեռնի մէջ։ Այս բառերն են որ կը հաւաքեմ հոս։

Անյալարկոտոյրիւն « աննախանձ բարք »։ Մի՛ բառ իմաստասիրական բարուցդ անյաշակոտութեան, և միւսն՝ բառ աշակերտութեան փրկչին անարգամեծարութեան (էջ 12)։

Անպարկի « որուն մէջ կարելի չէ նոր բան մը ներմուծել »։ Լնքէ անլուծանելի կնքով և անպարկի ի ներհակաց զիւր հուրդ բանիս Հարք (էջ 65)։

Աստուածաբարացի « Աստուածապահ քաղաքի բնակիչ » (Անտիոքի պատրիարքին տրուած տիտղոսը). Եւ աթոռակալաց սոցա անուանա յօղեն կրկին պատուով. զկոստանդինուպօլսին տիեզերական կոչին պատրիարք, և զԱնտիոքայն՝ աստուածաքաղաքացի և ամենայն արեւելեան (էջ 70)։

Առաջար « փաստաբան »։ Քաղաքապետն՝ որոյ անուն Զուգրի, այր խաղաղարար և մայեսար զանփուն և քուսմատուր տանն հիւանդանոցին, և ամենայն